

Inhoud

Inleiding	7
1. Regressie	13
2. De mens	23
2.1 het oudere jij	24
2.2 <i>zoon politikon</i>	29
2.3 het kwaad van het ressentiment	32
2.4 gezag als waarde	35
3. Herkomst en toekomst	40
3.1 het totaal andere	40
3.2 zedelijk atheïsme	45
4. Het ware en het goede	52
4.1 de harde waarheid	52
4.2 wilsvrijheid	60
4.3 het goede	69
5. Gezichten van de godsdienst	76
5.1 verzoening	76
5.2 wil tot macht	81
5.3 de dood van God	86
6. De eerste verlichting	94
6.1 <i>nomos</i> en <i>physis</i>	95
6.2 de mens als maat	98
7. De rechtsstaat	
7.1 Hobbes' aanzet	102
7.2 eigendom als rechtsgrondslag	103
7.3 institutionalisering van de rechtsstaat	107
8. Marx en de destructie van de rechtsstaat	130
8.1 een godverlaten wereld	130
8.2 heilzame vervreemding	142
8.3 revolutie van boven	147
8.4 herschepping	155

9. Adorno en de totalitaire verleiding	162
9.1 totalitaire instituties	162
9.2 afsterven van de moraal	170
9.3 utopisch totalitarisme	180
10. Revolutionaire verwerkelijking	191
10.1 de nieuwe mens	192
10.2 institutionele kaalslag	197
11. De tragiek van de almacht	211
11.1 de nieuwe natuurstaat	211
11.2 de implosie	218
11.3 geprivatiseerde staat	230
12. Van mondigheid naar macht	255
12.1 emancipatoire mondigheid	256
12.2 een pathologische wereld	263
12.3 verlossing door macht	274
12.4 einde van de rechtsstaat	285
13. Gestage uitholling	293
13.1 verstatelijking	295
13.2 macht en maakbaarheid	303
13.3 nieuwe religiositeit	315
13.4 democratisme	321
13.5 wetgever in beweging	340
14. Symptomen van verval	350
14.1 leiderspartij	352
14.2 gedrevenheid door macht	359
14.3 volksgemeenschap	363
14.4 volksopstand	372
14.5 veiligheidsobsessie	379
15. Epiloog	386
Literatuur	395
Over de auteur	397

Inleiding

Dat de wereld in beweging is, klinkt als een cliché. De *fysieke* leefomgeving is immers een en al dynamiek, vaak op beklemmende wijze. Het moeizaam beheren van natuurlijke processen lijkt het thans echter af te leggen tegen onbeheerste menselijke activiteiten. Veranderingen in het fysieke klimaat zijn hiervan een alarmerend symptoom. Ook de *sociale* leefomgeving is in beweging. Naar het zich laat aanzien, ook hier door onbeheerst menselijk gedrag. Ook dit leefklimaat verandert, maatschappelijk, politiek, sociaalpsychologisch. *Beweging* is het profiel geworden van een nieuw, modernistisch engagement. In deze zin wordt de sociale leefomgeving beweeglijk. Ze raakt in de greep van gepolitiseerde krachten die diep ingrijpen in wat de gevestigde orde kan worden genoemd. Tot deze orde behoort voor alles de democratische rechtsstaat.

Over deze beweging en de ingrijpende gevolgen voor de sociale leefomgeving gaat voorliggend boek. Het behandelt ontwikkelingen die een langere periode bestrijken, maar spitst dit toe op de maatschappelijke en politieke actualiteit. Deze actualiteit is een neerslag van processen die zich over eeuwen uitstrekken en waarvan de effecten niet zomaar zichtbaar zijn. Thema van dit boek is een *sluipende* omwenteling die zich voltrekt in het hart van onze moderne samenleving, de democratische rechtsstaat. Het belicht een proces, dat zich als een rot gestaag invreet in een van de grote verworvenheden van de moderniteit: onze sociale *instituties*. Dit rot heeft al vaker gewoekerd; het is uitermate infectueus, met soms heftige uitbarstingen. De veronderstelling, dat dergelijke uitbarstingen geschiedenis zijn geworden, is een gevaarlijke misvatting. Het rot woekert alweer, heftig, infecteert de politieke orde, verleidt weer tot meegaandheid. Het rechtsstatelijk bouwwerk begint te kraken. Oud leed dreigt zich te herhalen. Rechtsstatelijke instituties hebben al vaker onder vuur gelegen. Ze waren het mikpunt van *revolutionaire* bewegingen, bewegingen die niet alleen de traditionele orde, maar ook de moderne rechtsstaat met geweld te lijf gingen. Hoezeer het communisme en nazisme ook hebben gefaald, het ondermijnen van de rechtsstaat heeft een veerkrachtig en vindingrijk leven. Het kondigt zich opnieuw aan, met een somber stemmend elan.

In dit boek wordt een poging ondernomen door te dringen in het hart van het veelkoppig monster dat de rechtsstaat als mikpunt heeft. De afloop van

de Tweede Wereldoorlog kan de suggestie hebben gewekt, dat de democratische rechtsstaat het fascisme en nazisme had verslagen en ter eigen verdediging het communisme als een acuut dreigend schrikbeeld kon opvoeren. Dan is het toch opmerkelijk, dat in de jaren zestig een nieuwe aanval op de fundamenten van de rechtsstaat op gang kwam. De aanval werd met hernieuwd ideologisch enthousiasme ingezet vanuit de linker vleugel van het politieke spectrum. Het revolutiejaar 1968 werd hiervan een ijkpunt. Het toen wervend adagium, *de lange mars door de instituties*, is als ondertitel van dit boek gekozen. Nadat het neomarxistisch activisme uitgeblust raakte en deze stroming uit beeld verdween, hebben andere, quasi-ideologische stromingen zich gemengd in de discussie over de institutionele opbouw van de samenleving. Voorbeelden zijn het neoliberalisme en postmodernisme. Voortdurend zijn de rechtsstaat en zijn vermeende macht het object van kritiek

Heden ten dage lijken deze stromingen bijeen te komen in een soort syncretische beweging, het *populisme*. Wat zich lange tijd als een veenbrand verspreidde, smeulend, niet echt zichtbaar als een activistische strijdhouding, slaat nu naar buiten. Opvallend is, dat het hedendaags populisme niet alleen een hecht ideologische basis ontbeert, maar dat het ook nauwelijks utopische idealen etaleert die de kritische, zo niet agressieve houding moeten rechtvaardigen. Populisme is in zekere zin een verzamelterm voor een breed palet aan bewegingen die onvrede mobiliseren en kanaliseren, onvrede die zich met onverholen cynisme tegen de gevestigde orde keert. Deze beweging is door en door reactief. Een onder de bevolking levend *rancuneus* onbehagen zoekt en vindt zijn stem in luidruchtige, gepolitiseerde leidersfiguren. Motieven te over. De *reactieve* houding brengt met zich mee, dat het concreet formuleren van de problematiek er al even weinig toe doet, als het zoeken naar oplossingen. In het ventileren van ongenoegen, aanklachten en beschuldigingen, komt een duidelijk mikpunt tevoorschijn: de macht en haar representanten, de elites. De gevestigde orde krijgt een gezicht, een hatelijk gezicht. In de afwaardering van de gevestigde orde wordt de rechtsstaat meegezogen. Men hoort er niet bij, zet zich ertegen af, verwijt, beschuldigt. Daar wordt een *autoritair* leiderschap tegenover gesteld: een wonderlijk verschijnsel in het licht van de afkeer van elites. Wellicht moet dit enigszins anders worden gesteld: in de sfeer van afkeer en verwijt gedijt een autoritaire, populistische leiderschapscultus. Het populisme mag een coherente ideologie ontberen, het heeft wel zijn *cultfiguren*. Velen verliezen zich pathetisch in het geloof in hun cultfiguur. Ze *geven* zich aan de leider, ook al gelooft men amper dat deze hen iets van het vele belofde zal teruggeven. Om vrij met Kennedy te spreken: er

wordt niet langer gevraagd wat gedaan kan worden voor de samenleving, men verwijst de samenleving nu het eigen ongenoegen.

Nu biedt de rechtsstaat het nieuwe, populistische ongenoegen de volle democratische ruimte om onvrede te mobiliseren. Daarbij valt het op, dat de gevestigde orde de democratische ruimte zozeer heeft uitvergroot, dat het uitermate moeilijk blijkt zich tegen de populistische politisering te verdedigen, laat staan een antwoord te geven. De democratie laat het gebeuren, past zich zelfs aan. Kan nog wel worden gesteld, dat de aanval op de gevestigde orde van buiten wordt ingezet? Of heeft de populistische sloop zich als het ware al ingevreten in de cultuur, de instituties, het maatschappelijk en politiek leven? Verwijst dit toch nog weer naar de linkse radicaliteit uit de vorige eeuw, de neomarxistische revolutie? De radicalen uit die tijd keerden zich activistisch tegen de burgerlijke instituties en het vermeend repressieve karakter daarvan. Typerend voor de diepte-investering die men toen in het proces van ontbinding stak, is de al aangehaalde leus van een van de toonaangevende activisten, Rudi Dutschke. Van hem stamt de beruchte, nu wellicht in vergetelheid geraakte slogan: *de lange mars door de instituties*. In het huidige perspectief verwoordt deze slogan een gedeelde noemer van neomarxistische, neoliberale, postmodernistische en populistische bewegingen. Neomarxisten mogen deze mars begonnen zijn, na hun uitputting zetten populistten de mars voort. Een vraag die in dit boek voorligt is, hoe succesvol deze mars kan uitpakken. A contrario luidt de vraag: hoe veerkrachtig zijn intussen de instituties nog, hoeveel gevaar loopt de rechtsstaat?

Ook al zoekt dit boek de diepte, het begint met verwijzingen naar de actuele situatie. Stelling is namelijk, dat het populisme een *symptoom* is, een uitingswijze van wat dieper leeft en al langer een weg naar buiten zoekt. Een voorbeeld bij uitstek is de *Partij voor de vrijheid*, een van de vele populistische bewegingen in het Westen. Dit populisme verenigt elementen uit een breed geschakeerd modernistisch gedachtegoed, waaronder ook het postmodernisme en neoliberalisme. Elk van deze stromingen draagt op eigen wijze iets uit van kritiek op de rechtsstatelijke waarden en de bijbehorende institutionele ordening van de samenleving. En nogmaals, hoe verschillend ook in politieke kleur, in hun grondslagen sluit het sloopwerk van deze stromingen aan op het voorwerk dat het neomarxisme al heeft verricht. Bijeengevoegd biedt dit gedachtegoed een giftig mengsel, dat als een drug inwerkt op de samenleving. Om dit enig reliëf te geven, zal diep worden ingegaan op het verschijnsel Wilders. De eigenlijk te beantwoorden vraag is waaraan

deze cultfiguur zijn succes te danken heeft, op welke beweging in de samenleving zijn retorische agressie aansluit. Aan het eind van dit boek wordt hij daarom indringend geanalyseerd: om duidelijk te maken waarvan hij het symptoom is – en waarop hij ook weer als katalysator inwerkt. Dan moet duidelijk worden wat soortgelijke bewegingen en cultfiguren in Europa en daarbuiten tot uitdrukking brengen. Het mag verwarren, dat deze bewegingen niet meer passen in een vertrouwd ideologisch of politiek stramien. Verassend is echter niet, dat deze bewegingen zich los maken van de waarden die tot het moderne, rechtsstatelijke erfgoed behoren, zoals die van het ware en het moreel goede. Zoals gesteld, complicerend voor een antwoord op het populisme is, dat deze beweging goed gedijt binnen het democratische stelsel – teneinde dit stelsel bij succes met voeten te treden. In dit boek is een en ander thema van analyses.

Tijdens de afronding van dit boek begonnen in de Verenigde Staten van Amerika de voorverkiezingen. Voor velen min of meer onverwacht, doet zich daar het verschijnsel *Donald Trump* voor. Herhaaldelijk weerklinkt het, dat hij als persoon met zijn extreme opvattingen als het ware uit het niets tevoorschijn is gekomen. Dit is een misvatting. Zijn verschijning als persoon mag enigermate toevallig zijn, de opvattingen die hij verkondigt komen allerminst uit het niets en de positie die hij nu verwerft berust beslist niet op toeval. Het verschijnen van deze figuur is niet alleen voorbereid, wat hij verkondigt is al in hoge mate gemeengoed geworden – of veeleer: gemaakt. Hij is vergelijkbaar met zogenaamd rechtse populistten in Europa en de linkse in Latijns-Amerika: ook zijn politiek en maatschappelijk verhaal bevat een aaneenrijging van kortademige beloftes, meestal volstrekt onuitvoerbaar. Ook hij leeft zich uit in beweringen die volstrekt strijdig zijn met de feiten. De *waarheid* doet er niet meer toe. Er is sprake van postmodernisme van het zuiverste soort: het rondstrooien van verzinsels die er vooral toe dienen de bestuurlijke instellingen en bijbehorende elites in diskrediet te brengen. Dit maakt ook Trump een *symptoom* van een wijdverbreid geestelijk klimaat en tevens een *katalysator* daarvan – zoals Wilders dat is in Nederland. Daarbij weet ook hij een diep in de bevolking sluimerend ressentiment een luidruchtige stem te geven – zoals het populisme daar ook elders in slaagt. Trump is in deze zin een sluitstuk van een ook in de USA al tijden op gang gebrachte mars door de instituties – in dit geval een mars van verschillende stromingen in de Republikeinse Partij. Zijn uitspraken tekenen ook een andere inzet van deze mars: de totale minachting van de democratische rechtsstaat.

In deze ontwikkeling staat hij dus niet alleen, integendeel. De *de-institutionali-*sering van de publieke instellingen en de erosie van representatieve democratie en rechtsstaat horen bijeen. Het politieke 'bedrijf' heeft zich allang verengd tot een ruwe vorm van politisering van gevoelige en voor velen ook bedreigende thema's. De bestuurlijke dimensie van het politieke domein raakt uit beeld. In dit licht brengt het politiek debat weinig meer dan het vilein vernederen van opposenten: als waren ze een vijand. Onderscheidend is nog hoever men hierin durft te gaan. Het competitief, maar uiteindelijk gezamenlijk zoeken naar bestuurlijke compromissen lijkt een doodzonde te worden. Het draait om macht en tegenmacht. Dus ontpoft ook Trump zich als vanzelf als autoritaire geest, een die maar een ding begeert en daarin door grote delen van de bevolking wordt gesteund: het veroveren van autoritair leiderschap. Gematigder politici uit het Republikeinse kamp geven intussen te kennen, zich overvallen te voelen door deze golf van ontwikkelingen en daar vanwege het onverwachte karakter ervan geen antwoord op te hebben. Deze reactie bevat echter een volstrekt onjuiste weergave van feiten. Al vele decennia zijn grote aantallen Republikeinen verwickeld in een proces dat hun meest eigen institutie heeft gesloopt: de Republikeinse Partij. Het partij-eigen rechtsstatelijk conservatisme is verraden en ingewisseld voor een anti-establishment activisme. Het zoeken naar antwoorden op manifeste problemen heeft plaats gemaakt voor een reactionaire houding, een die zich vastklampt aan een beeld van een verleden dat weinig feitelijks meer bevat. De partij is opgesplitst in facties die een eigen, warrig politiek en maatschappelijk leven zijn gaan leiden. De politieke cultuur in Washington heeft zich vastgebeten in een agressieve ontregeling en verlamming van het openbaar bestuur. De Republikeinse Partij heeft zich dus van binnenuit als politieke institutie vernietigd. Deze cultuur en deze gedeformeerde structuur geeft figuren als Donald Trump ruim baan. Dat het establishment daarop geen antwoord heeft, spreekt vanzelf: het heeft immers zelf het institutionele vermogen tot enig antwoord vernietigd. Het establishment heeft zelf de looper uitgelegd voor een autoritair leiderschap dat geen boodschap meer heeft aan de institutionele ordening van de samenleving, aan respect voor de klassieke ideeën van het ware en het goede, aan respect voor de moraal, de burgeridee en dus voor de waarden die de basis vormen van de democratische rechtsstaat.

Net als Wilders, Le Pen en vele andere populistten, is Trump een symptoom van de rechtsstaat in verval. Op dit verval is geen eenvoudig en snel antwoord te geven; dit proces is ook al te lang en te diepgaand voorbereid. De aanval kan

bewust en gewild zijn ingezet, zoals door het ideologisch gestuurd neomarksisme of het pseudo-ideologisch neoliberalisme. Het proces kan echter ook de uitwerking zijn van een roekeloos, postmodern nihilisme. Het kan zelfs bevorderd worden door een lichtzinnige invulling van democratische idealen. De geschiedenis heeft laten zien, hoe een agressieve aanval op het institutionele raamwerk van de rechtsstaat kan huishouden. Europa is volop slachtoffer geweest van deze tragedie. Dat het communisme en het nazisme bewezen hebben, geen alternatief te zijn voor de democratische rechtsstaat, garandeert niet zijn voortbestaan. De bizarre erfenis die het geïmplodeerde communisme heeft nagelaten, zoals het huidige Rusland onder Poetin, leidt ook onvoldoende tot bezinning. Het erosieproces dat thans in het Westen naar buiten komt, mag enigszins onopgemerkt zijn ingezet en sluipend zijn werk doen. Tot nog toe wordt er van binnenuit geknaagd aan het morele en institutionele fundament van de rechtsstaat. Nu lijkt het te escaleren. In dit boek wordt een analyse gegeven van de rechtsstaat in verval, tevens een verval van het algehele institutionele bouwwerk dat zijn fundament moet vormen.

I. Regressie

Het radicaal populisme in Nederland is doorgebroken met de *Partij voor de vrijheid* en heeft in haar leider en regisseur, Geert Wilders, een gezicht gekregen. Hij heeft zich ontwikkeld tot de stem van het ongenoegen dat zich van de Nederlandse bevolking meester maakt. Hij is een symptoom, maar eveneens een katalysator van de groeiende onvrede. Zijn optreden is dan ook deel van een bredere beweging. Alleen al de betiteling van de PVV als *beweging* laat zien, dat deze partij zich losmaakt van de institutionele ordening van de samenleving. Ook hierin staan Wilders en zijn partij niet alleen. Zijn beweging accentueert een klimaatverandering in de samenleving. Dat verklaart waarom het zijn tegenspelers vaak moeilijk valt een antwoord op hem te formuleren. De algehele klimaatverandering leidt ertoe, dat tegenstanders ook zelf neigen mee te gaan in de veranderende houding tegenover de instituties en de waardering van de rechtsstaat. Wilders is in zekere zin de overtreffende trap daarvan.

Al even openlijk als schaamteloos brengt hij zijn minachting voor rechtsstatelijke instellingen tot uiting. Dit blijkt bijvoorbeeld tijdens zijn optreden in de Tweede Kamer in september 2015, als hij deze instelling kwalificeert als *nepparlement*. Dit omdat de Kamer de stem van het volk niet zou vertolken. De PVV verheft zich daarmee impliciet tot de echte vertolker van de volkswil. In de Eerste Kamer herhaalt zijn collega-fractie leider dit met de kwalificatie *nepparlementariërs*. Deze uitlatingen bevatten ten principale alles wat voorliggend boek thematiseert. Hoe kan het, dat iemand die deel uitmaakt van een basisinstelling van de democratische rechtsstaat, zijn weg niet zoekt in een constructief debat, maar deze instelling van haar waarde en gezag tracht te beroven. Het openlijk minachten escaleert voortdurend. Gepolitiseerde rancuneuze uitingen zijn geen geïsoleerd verschijnsel. Het nieuwe populisme heeft hierin zijn medeplichtigen. Het neomarxisme heeft deze houding ingeluid, het postmodernisme en neoliberalisme hebben de cynische toon de afgelopen decennia overgenomen: uitingen van een kwijnende waardering van de institutionele ordening van de samenleving. Het neoliberalisme beschouwt het publieke domein als niet veel meer dan een hindermacht voor het enige dat nog wel waardering geniet: de markt als vrij werkveld van individuen die nog slechts een private oriëntatie koesteren. Voor het postmodernisme zijn

instituties niet meer dan machtsdomeinen die zich overeind houden met wer-
vende verhalen, maar een radicale destructie verdienen. Tezamen met het
populisme vormen deze bewegingen heden ten dage een mengsel dat giftig
inwerkt op de institutionele leefwereld. Aan dit gif voegt het populisme een
gevaarlijke rechtvaardiging voor het eigen optreden toe. Zoals zo vaak in de
recente geschiedenis, rechtvaardigt het populisme zijn destructieve oordeel
uit naam van een *anti-institutie* bij uitstek: *het volk*. Individu en volk dus, met
nog maar weinig daartussen.

Het populistisch cynisme valt binnen een veranderend leefklimaat. De waar-
dering van de instituties kalft al evenzeer af als hun gezag. Dit staat niet los
van de grote vlucht die de vrijheid van *meningsuiting* aan het nemen is, een
vrijheid die een uitlaatklep van agressie is geworden en het gezag van de insti-
tuties doorlopend tart. Dit maakt het wellicht minder vreemd dat Wilders'
expliciete minachting van het parlement door het presidium min of meer
werd getolereerd: wie het er niet mee eens is, meldt dit maar. Paradoxaal is
overigens, dat van de genoegzaam getarte rechtsstaat wel de bescherming
van de meningsuiting van de cynicus wordt verwacht. Dat Wilders' uitingen
symptomatisch zijn blijkt uit de respons onder de bevolking: een aanzienlijk
deel van de Nederlanders deelt zijn kwalificatie van de Tweede Kamer. Wie
het verschijnsel Wilders wil verstaan, moet dan ook de brede, onderliggen-
de stem des volks in de analyse meenemen. En nogmaals, hoe symptoma-
tisch Wilders ook is, zijn uitingen werken ook als een *katalysator* door op het
gezagsverlies van de instituties.

Nu kunnen optimisten aanvoeren, dat de democratische rechtsstaat al
vaker radicale aanvallen heeft overleefd, zo niet afgeslagen. Het nazisme en
communisme zijn immers verdwenen, de rechtsstaat niet. Dit mag zo zijn,
maar houdt deze stelling stand, nu er een regressief proces gaande is dat
ook ideologieën en instellingen aanvreet die eertijds weerstand konden bie-
den tegen deze aanvallen? De extreme opvattingen van het populisme staan
immers niet op zichzelf, maar zijn ook *symptomatisch*. Als ze een radicalise-
rende uiting zijn van dieper wroetende sentimenten, beschikt de samenle-
ving dan nog over weerbaarheid tegen deze beweging? Anders gezegd, is de
rechtsstatelijke orde nog altijd robuust genoeg, om de populistische aanval
op de institutionele orde af te slaan? Bedacht moet worden dat eerdere, revo-
lutionaire bewegingen niet alleen gevaarlijk waren vanwege de eigen orga-
nisorische kracht, maar ook vanwege de destructieve energie die ze wisten
te mobiliseren. Het derde de aanhang niet, dat er weinig meer dan illusies

werd geboden, de wervende kracht lag in de afbraak. Dit samenspel van illusies en destructie laat zich ook thans weer gelden. Het is dus maar de vraag, of er van de drama's uit het verleden voldoende is geleerd om herhaling te voorkomen. Populisten zwelgen weer in slachtoffergevoel en beschuldigingen, oplossingen doen er niet toe. Cynisme en *rancune* zoeken eigenlijk ook geen oplossing. Rancune teert op onvrede en maakt slachtoffergevoelens obsessief. Populistische leiders exploiteren dit onbehagen. Dit gedeelde gevoel verklaart wellicht de sympathie die deze verleiders genieten. Deze sympathie blijft zelfs van kracht, als duidelijk wordt hoe destructief hun gepolitiseerd activisme uitwerkt, niet alleen op de samenleving, de moraal, de cultuur, rechten en vrijheden, maar ook op de aanhang zelf. Nog eens de vraag: is de rechtsstaat nog altijd weerbaar genoeg om een nieuwe aanval op zijn institutionele fundament af te slaan?

Om deze vraag te beantwoorden, moet in beeld worden gebracht waar het populisme zijn voedingsbodemp vindt, hoe het een institutioneel gestructureerde samenleving kan omvormen tot een amorfe volksbeweging. Dat kan ook licht werpen op de affiniteit van deze bewegingen met regimes die van rechtsstaat en democratie een farce maken. Voor vele populistten is Poetin een rolmodel. Een punt van aandacht is eveneens, hoe handig populistten gebruik weten te maken van de ruimte die de *democratie* hun biedt. Houdt dit in dat ook de democratie een risico kan worden voor de rechtsstaat? Hoe kan het dat de democratische lente die volgde op de implosie van het communisme, in een aantal van deze landen uitmondde in autoritaire staatsmacht? Wat zegt het, dat dit nieuwe autoritarisme kan functioneren zonder coherent ideologisch fundament? Werpt ook dit licht op het hedendaags populisme? Draait alles nu om de macht, de wil tot macht en de strijd om de macht? Maakt het nieuwe, volkse *autoritarisme* zich op, de plaats in te nemen van het klassiek rechtsstatelijk ideeëngoed?

Het is denkbaar, dat het populisme zijn wervende werking mede dankt aan een thans populaire loot van het democratisch ideaal: de *directe democratie* – dit als alternatief voor de representatieve. De toenemende directheid van de democratie kan fnuikend uitwerken op het gezag van de representatieve instituties. Zo zou ook de democratie kunnen bijdragen aan de mars door de instituties. Dat zou iets paradoxaals opleveren: de bijdrage van de democratie aan de erosie van de democratische rechtsstaat. Om deze paradox te ontrafelen, is het nodig onderscheid aan te brengen tussen rechtsstaat en democratie en te analyseren in welke zin de directe democratie de rechtsstaat

kan ondermijnen. Daartoe moeten niet alleen rechtsstaat en democratie worden onderscheiden, maar ook rechtsstaat en machtsstaat, alsmede *gezag* en *macht*. Aan de orde zal komen hoe de moderne samenleving haar ruimte voor burgerlijke rechten en vrijheden dankt aan de opbouw van instituties. Geen rechtsstaat zonder instituties en hun gezag. Maar ook geen rechtsstatelijk gezag zonder een vitale moraal, zonder de *zedelijke* levensinstelling van de burger. Een analyse van deze verbondenheid moet inzicht bieden in het dreigende verval van de rechtsstaat.

Voor deze analyses moet worden teruggegrepen op het ontstaan en de opbouw van de rechtsstaat in zijn brede, institutionele context. Dit proces heeft een lange geschiedenis doorgemaakt en dat kon ook niet anders. Instituties ontstaan niet zomaar, ze zijn evenmin *maakbaar*. Dit heeft te maken met hun aard. Instituties zijn organisatorische verbanden die de enkeling op innerlijke wijze verbindt met en bindt aan zijn sociale leefwereld. Ze ordenen de private en publieke leefruimte van de enkeling te midden van zijn medemensen. Als zodanig vormen instituties de basis van ieders rechten en vrijheden. Er is hierbij sprake van wederkerigheid. Ieders recht is gerelateerd aan dat van de medemens. Rechten en vrijheden drukken een sociale verhouding uit, daarmee ook een verplichting aan de medemens en aan de samenleving die dit recht vastlegt en handhaaft. Zonder wederkerigheid verbindt een recht zich met een machtspositie en ontaardt de samenleving in een machtsverhouding. Vandaar de machtsstaat als tegenbegrip van de rechtsstaat en zijn institutionele rechtsverhoudingen.

Nu mogen instituties in zekere zin een product zijn van menselijk handelen, op hun beurt zijn ze bepalend voor het leven en handelen van de mens. Dit vanwege de inwerking van de institutionele leefomgeving op de mens. Vandaar dat de mens zich in deze instituties moet *herkennen* en hij de gezaghebbende aard daarvan zal moeten *erkennen*. Alleen dan functioneren ze met *gezag*, dit te onderscheiden van dwingende, autoritaire *macht*. Erkend gezag dankt zijn innerlijke werking aan de inbreng van cultuur en moraal, alweer menselijke verworvenheden die niet maakbaar zijn. Dus hebben instituties, zeker ook de rechtsstatelijke, zich moeten ontwikkelen in groeiprocessen die vele eeuwen hebben beslagen. Om deze reden moeten deze verworvenheden worden gekoesterd, bewaakt, beschermd. Hun gezagsbasis is geen antropologische of sociale vanzelfsprekendheid. De *menselijke* kern leidt overigens ook voortdurend tot weerstand en tegenkrachten, zelfs hachelijke momenten: de oude natuur van de mens is niet verdwenen. Vanwege hun aard kunnen de

instituties echter niet met brute macht tegen de vele bedreigingen worden beschermd. Autoritaire bewaking van de instituties is immers strijdig met hun essentie: de gezagsverhouding. De inzet van het machtsinstrument ter handhaving van de rechtsstaat kan eigenlijk niet meer zijn dan een *ultieme* remedie, een aanvulling op de eigenlijk innerlijke kracht: erkend gezag. Geen instituties met bijbehorende rechten en vrijheden zonder gezag, geen gezag zonder morele betrokkenheid, normativiteit, herkenning en erkenning.

De recente geschiedenis heeft een veelheid aan bedreigingen laten zien, sluipende en revolutionaire. De rechtsstaat mag grote veerkracht hebben getoond, zijn voortbestaan is ook een uitdaging. De titel van dit boek, *rechtsstaat in verval*, getuigt van enig pessimisme. De ondertitel, *over de lange mars door de instituties*, wijst op de kern van de jongste bedreiging: de sluipende uitholling van de morele en culturele kern van de instituties en de afbraak van hun gezaghebbende positie van binnenuit. Er zijn dus terdege tegenkrachten aan het werk en deze blijken krachtig te kunnen inwerken op de menselijke verbeeldingskracht. De eerdere, revolutionaire aanval op de rechtsstaat van buitenaf, maakt thans plaats voor een veeleer sluipende erosie van binnenuit. Om deze te onderscheiden bedreigingen in beeld te brengen, volgt dit boek twee lijnen. De ene lijn schetst de agressieve, *revolutionaire* mars door de instituties. Hiertoe worden het marxisme als ideologie en het daarop volgende communisme als praktische verwerkelijking daarvan geanalyseerd. Centraal staat daarin de destructie van de waarde en de realiteit van het institutionele raamwerk van de samenleving. De analyse haakt in op het ideologische werk van Marx en Adorno. Deze ideologieën leveren de ingrediënten van de destructieve kracht van het communisme, zoals praktijk geworden in de Sovjetunie. Daarop sluit weer een beschouwing aan van het catastrofale beleid dat het postcommunisme Russische autoritarisme heeft ontwikkeld. De analyselijijn bevat een ironische ondertoon: dat het marxisme uiteindelijk heeft opgeleverd wat het zo radicaal wilde bestrijden, namelijk een roverskapitalisme met ondersteuning van een geprivatiseerde staatsmacht.

De andere lijn schetst de *sluipende* erosie van de rechtsstaat en zijn institutionele kader. Ingehaakt wordt op de naoorlogse neomarxistische aanval op de rechtsstatelijke ordening, een die aanvankelijk veel bijval genoot, ook buiten marxistische kringen. Ogenscheinlijk mag de neomarxistische aanval op de rechtsstatelijke instituties weinig succes hebben geboekt, maar het is de vraag of deze kritische geest is gebroken. Ontwikkelingen in Nederland gelden als voorbeeld van de nawerking van de door het neomarxisme ingezette

mars door de instituties. Dit voorbeeld zal duidelijk maken dat de essentie van dit denken allesbehalve krachteloos is geworden. De lange mars, door het neo-marxisme ingezet, beleeft een taaie nawerking, zelfs in liberale kringen. Het gezag van rechtsstatelijke instituties wordt daarom ook nog bedreigd, als de mars nauwelijks nog ideologisch wordt gevoed. Ideologisch activisme is afgelost door een welhaast nihilistisch cynisme, door romantische illusies en door de nauwelijks verholen aantrekkingskracht van het autoritarisme. De erosie is iets *alledaags* geworden, iets gewoons, zo normaal dat zelfs aanpassing wordt uitgelokt. Vandaar dat Wilders een symptoom kan worden genoemd. Daardoor dreigt het proces van verval niet alleen onvoldoende te worden herkend, maar wordt er ook willig, wellicht naïef aan meegewerkt. Dat de rechtsstaat zijn institutioneel gezag verliest, valt dus ook anderen dan de populisten te verwijten.

De aanval op de rechtsstatelijke ordening is in de jaren zestig van de vorige eeuw wervend verwoord door de activist Rudi Dutschke: als 'lange mars door de instituties'. Deze mars richtte zich op de neokapitalistische maatschappij en haar instellingen, maar keerde zich tegelijk ook tegen haar burgerlijk-liberaal en rechtsstatelijk fundament. Wonderlijk in dit licht is, dat alom zichtbaar was waartoe het eerdere revolutionaire succes – zogezegd de snelle mars door de burgerlijke instituties – geleid had. Na de vernietiging van de burgerlijke orde was de schepping van een nieuwe mens en een nieuwe wereld immers op een onmiskenbaar fiasco uitgelopen. Toch verstoorde het falend communisme niet het elan waarmee een hernieuwde aanval op de burgerlijke orde werd ingezet. Nu leek dit enthousiasme te worden gebroken door de teloorgang van het communisme als ideologie en als stelsel, dit bezegeld door een tot de verbeelding sprekende historische gebeurtenis: de val van de muur. De vrije markt, de democratie en de burgerlijke rechtsorde leken te hebben gezegevierd. Intussen is de euforie enigszins verstomd. De val van de muur bevestigt de suprematie van de democratische rechtsstaat niet meer als vanzelf. In nagenoeg de gehele voormalige Sovjetunie is van de opbouw van een rechtsstaat niets terecht gekomen – zo dit al werd geprobeerd. Maar ook de democratie is daar tot een farce geworden, een vehikel om een roverselite een door de staat gefaciliteerde macht te bezorgen. Heeft de democratisering dit *autoritarisme* in de hand gewerkt? Onthult zich hierin een noodlottige paradox? Dat namelijk de rechtsstaat wel innig verbonden is met democratie, maar dat democratie de rechtsstaat terdege kan bedreigen? Ligt het risico in vormen van democratie die de concurrentie aangaan met de representatieve? Leert

dit ook iets over de werking van het neoliberalisme, de goedgelovige overgave aan de fictie van de vrije markt? Doordat deze fictie namelijk het belang van de rechtsstatelijke orde veronachtzaamt? Doordat deze fictie zelfs ondermijnend inwerkt op de institutioneel geborgde marktordering? Op deze vragen zal indringend worden ingegaan.

Daartoe moet een omweg worden bewandeld. Eerst is een antropologische voorvraag aan de orde, een herhaling van de antieke vraag naar de *mens*. Het antieke mensbeeld werpt kritisch licht op een modernistisch a priori: dat de mens ten principale een *individu* is dat op basis van rationele vermogens en wilsbekwaamheid op eigen benen staat. Dit a priori gaat mank aan een misvatting. Het antieke denken gaat er terecht van uit, dat de mens een *gemeenschapswezen* is, een wezen dat alleen binnen een *gemeenschapsordering* tot ontplooiing kan komen. Alleen binnen een deugdelijke publieke orde kan dit wezen zijn waarde als mens gestalte geven. Niet zomaar noemden de oude Grieken de mens een *zoon politikon*, een wezen dat deel uitmaakt van een samenleving en daaraan zijn waarde ontleent. Deze waarde ligt ook ten grondslag aan de vraag naar de essentie van de moderne, rechtsstatelijke ordening. Op basis van deze waarde heeft het moderne, verlichtende denken de mens een bijzondere positie toegedacht: die van *burger* met publieke en private rechten en vrijheden. De *burgeridee* is een essentiële moderne waardering van de mens, het *burgerschap* misschien wel de belangrijkste institutie van de moderne samenleving. De waarde van de mens als burger houdt niet stand zonder samenlevingsorde, zonder nieuwe rechtsorde, een vernieuwde verbondenheid. Geen burgerschap zonder een bijbehorende *zedelijke* relatie tot de medemens. Dit leidt tot een cruciale stelling, een met een antropologische en morele strekking: dat de zedelijke relatie tot de medemens te allen tijde maatgevend is voor de waardering van het individuele leven. Het is dit zedelijke hart van het leven en samenleven dat doorloopt in de waardering van de institutioneel geordende rechtsstaat. Dit hart onderscheidt de rechtsstaat en zijn gezagsverhoudingen van de machtsstaat en zijn autoritaire verhoudingen.

Een synoniem voor gezag is het begrip *autoriteit*. Aangezien dit begrip het adjectief *autoritair* oproept, wat past op de machtsstaat, wordt hier het begrip *gezag* gebruikt en niet het begrip *autoriteit*. Dit moet onjuiste associaties voorkomen. Een ander punt is dat het begrip rechtsstaat in een smalle en in een ruime betekenis aan de orde kan worden gesteld. De smalle betekenis sluit aan op de *trias politica*, het staatsbestel met zijn scheiding der machten. In de ruime betekenis verwijst de rechtsstaat ook naar een breder institutioneel kader, zowel in het maatschappelijke als in het publieke domein.

Veronderstelling hierbij is, dat de rechtsstaat in smalle zin nauwelijks levensvatbaar is, als deze niet gedragen wordt door een bredere samenlevingsorde. In dit boek wordt van het laatste uitgegaan. Wat eveneens indringend aan de orde komt, is de gevoelige verhouding van rechtsstaat en democratie. Deze verhouding is niet *symmetrisch*. Een stabiele rechtsstaat is niet denkbaar zonder democratie; evenwichtige democratische rechten en procedures moeten de rechtsstaat van een krachtig fundament voorzien. Problematisch ligt het echter in omgekeerde zin. Democratische rechten en procedures kunnen een bedreiging vormen voor de rechtsstaat. Dit als de democratie zwaar gepolitiiseerd raakt, als de bereidheid tot een vergelijk bezwijkt onder polarisatie, of als de democratie een extreem direct karakter krijgt. Democratische rechten zonder rechtsstatelijke kaders kunnen de samenlevingsorde aantasten. Dit vraagt bijzondere aandacht in relatie tot het populisme.

In het verlengde van dit laatste is nog een opmerking van belang. Er is al op gewezen dat het gezag van rechtsstatelijke instituties niet op autoritaire wijze kan worden afgedwongen. Een rechtsstaat kan het niet stellen zonder legaliteit, rechtshandhaving en een machtsmonopolie. Een rechtsstaat is echter ook ondenkbaar zonder *legitimiteit*. Maar hoe verwerft een instelling legitimiteit? Op grond waarvan kan een orgaan zijn wilsbeschikkingen en handelen gezaghebbend rechtvaardigen? Het gezag moet toch de basis zijn van het erkend inzetten van bevoegdheden? Deze vraag dringt zich temeer op in een tijd van toenemende emancipatie en mondigheid van de mens. Een tijd waarin velen zich bevrijden van als knellend ervaren traditionele verbanden. Gaat *moderniteit* niet als vanzelf samen met de-institutionalisering, met een verlies aan gezag van traditionele verbanden? De neomarxist Habermas is hierover ondubbelzinnig. Instituties impliceren voor hem onvermijdelijk normdwang en dus repressie. Zodra emanciperende, mondige burgers dit beseffen, verliezen instituties hun legitimiteit en dus hun gezag. Dit ontmaskert het vermeend gezag als *macht*. Zijn verlichtingsdenken wil dit besef bevorderen en daartoe trekt hij niet alleen ten strijde tegen de instituties, maar ook tegen hun verankering in traditie. Hij bindt legitimiteit aan verlichtende rationaliteit. Dit brengt de kwestie van de waarde van *traditie* in beeld, die van godsdienst, politiek, zedelijkheid en rechtsorde. Op dit vraagstuk zal uitgebreid worden ingegaan, dit gerelateerd aan de waarde van gezagsverhoudingen, maar ook van de bindende relatie tussen zedelijkheid, legitimiteit en gezag. Als vanzelf dringt zich dan de vraag op, in hoeverre de zedelijk-institutionele orde kan worden losgemaakt van traditie. Kan er wel van *toekomst* worden gesproken zonder

herkomst, dus zonder waardering van het verleden en de doorwerking daarvan in het heden en naar de toekomst?

Daarom nu al een verwijzing naar iemand die als uitgesproken tegenpool van Habermas kan worden opgevoerd, Edmund Burke. Burke opteert krachtig voor het vervangen van traditionele, door vorsten gedomineerde machtsstructuren door een constitutionele staatsordening met daarin de scheiding der machten. Tegelijk waarschuwt hij voor een ver doorgevoerde democratisering. Een te directe betrokkenheid van de burgers, laat staan het volk in de meest brede zin, acht hij bedreigend voor de rechtsstaat in ontwikkeling. Hij vreest een te grote nadruk op het eigenbelang, wat een evenwichtige belangenafweging in de weg staat. Hij vreest eveneens het excessief gebruik van de democratische meerderheidsregel. Dat maakt een democratie *tiranniek*. Een rechtsstaat hoort minderheden rechtens te beschermen, wat matiging, proportionaliteit en rechtsstatelijk gezag vraagt. In het boek *The Intellectual Life of Edmund Burke*, geeft David Bromwich weer hoe Burke het zedelijk-institutionele fundament van de samenlevingsorde waardeert, hierbij ook Burke zelf citerend.

Burke waarschuwde tegen een ongekende omslag in de geest van de samenleving: als aristocratische gewoonten overgaan in democratische en het gezag van de traditionele adel opgaat in een beweeglijke commerciële klasse... Tegen de verleiding van een samenleving gebaseerd op contract, bood hij het perspectief van een op vertrouwen gestoelde samenleving – ‘een verbondenheid, niet alleen van hen die thans leven, maar ook tussen hen die leven, die gestorven zijn en die nog geboren moeten worden’. Burke meende dat de opkomende democratie het besef van een generaties overspannende menselijke verbondenheid zou elimineren. Hij had reden te vrezen, dat de democratie geen correctieve krachten bezit tegen de ongekende en afschrikwekkende dwalingen die begaan worden door een volk dat ongelimiteerde macht heeft verkregen (4v).

Het rechtsstatelijk en institutioneel gezag bepaalt dus niet alleen de verbondenheid binnen de huidige samenleving, maar hoort ook thuis binnen een verbondenheid die generaties omspant. Democratie, vrijheden en rechten mogen deze verbondenheid niet bederven. Legitimiteit en gezag vragen dan ook een verbondenheid die generaties omspant. Geen verbondenheid dus zonder een beweeglijke en veerkrachtig doorwerkende *traditie*. Het gezag van de instituties veronderstelt dus legitimiteit, maar daartoe evenzeer een hechte en in traditie verankerde geest van de mens. Dit verwijst weer naar de

kernvraag: wat precies in de modernistische mars door de instituties wordt aangevreten en welke krachten daardoor vrij spel krijgen. Niet zomaar noemt Burke het *despotisme* een natuurlijker menselijke staat dan de rechtsstatelijke orde.

In dit verband nog een laatste opmerking over de fundamenteën van de institutionele orde: de positie van de *godsdienst*. Sinds de revolutie van 1789 voltrekt zich in de moderne wereld een snelle secularisatie, wellicht samenhangend met een snel toenemende mondigheid van de mens. Heeft ook deze secularisatie een effect op de gezagsbasis van de instituties? Nietzsche heeft het wegvallen van het sacrale fundament van dit gezag verwoord in zijn these van de *dood van God*. De traditioneel zedelijke inhoud van de godsdienst ebt weg. De godsdienst levert niet meer het bindmiddel voor het zedelijk leven van de mens, dus voor de moraal, het gezag. Daarmee dreigt het door Burke geschetste doembeeld, door Nietzsche betiteld als het moderne nihilisme. Wijst dit op een *tragisch* hedendaags dilemma? Namelijk niet meer terug te kunnen vallen op een traditionele orde, maar niet meegezogen te mogen worden in een dreigende chaos? Is er een uitweg uit dit dilemma?